

**AZERBAJYCAN MİLLİ UYANIŞININ GERÇEKLEŞMESİNDE
ZEYNEL ABİDİN TAGİYEV, MİRZA FETHALİ AHUNDZADE VE
HASAN BEY ZERDABİ'NİN HİZMETLERİ**

Alaattin UCA*

Rusya'nın Türk topraklarını işgali XVI. yüzyılda Kazan ve Aştırhan'ı istila ile başladı¹. Yaklaşık üçyüz yıl kadar devam eden bu işgal döneminde Rusya askeri baskı ve hakimiyet kurmakla kalmayıp, Müslüman-Türk ahaliyi hristiyanlaştırmaya ve ruslaştırmaya çalışarak milyonlarca Türkü asimile etmek istedi.

Rus esaretinde bulunan diğer Türklerde olduğu gibi Azerbaycan Türklerinde de XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın izlediği politikaya tabii bir tepki olarak milli uyanış hareketi başladı².

Çünkü Rusya Azerbaycanı işgal edince önce Hanlık idare sistemini pasifize etti³. Eyaletlerin ve resmi dairelerin başına Rus subaylarını yerleştirerek "Kamendant" adı verilen bir idare sistemi oluşturuldu⁴. Bazı mahkemelere de bunlar başkanlık ediyordu⁵. Azeri memurlar

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Uzmanı

- 1 Tamurbek DEVLETŞİN, Sovyet Tataristanı, Çeviren: Mehmet Emircan, Ankara, 1981, s.9.
- 2 Betül ASLAN, I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türklerine "Kardeş Kömeği" (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1996, s.1.
- 3 Mahmut İSMAIL, Azerbaycan Tarihi, Bakû, 1993, s.216.
- 4 Azerbaycan Tarihi (En Kadim Zamanlardan XX.Esredek). Z.M.Bunyadov ve Y.B. Yussufov'un redaktesiyle, Bakû, 1994, C.I, s.580.
- 5 Azerbaycan Tarihi, s.581.

işlerinden çıkarıldı yerlerine Ruslar tayin edildi ve Türklere ait topraklara el konuldu⁶. Türkçe eğitim yasaklandı, Türk okullarının açılması engellendi halk Rusça konuşmaya zorlandı⁷. Din adamları Rusya tarafından atanmaya başlandı⁸. Rusya'nın çeşitli yerlerinden Ruslar Azerbaycan'a göç ettirilerek orada Rusya'nın otoritesi sağlanmaya ve Rusların etkinliği artırılmaya çalışıldı⁹.

Rus işgali ve Rusya'nın izlemiş olduğu asimilasyon politikası ve Rusya'da endüstriyel kapitalizmin etkisi ile Türkler arasında aydınlanma hareketleri başladı¹⁰.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da Bakû çevresinde petrol çıkarılmaya başlandı. Rusların engellemelerine rağmen petrolün nimetlerinden faydalanıp servet edinebilen şahsiyetler ortaya çıktı. İşte Azerbaycan'da bu şekilde milli burjuvazinin ortaya çıkması ve bu servet sahiplerinin eğitim, basın ve hayır işleriyle ilgilenmeleri sayesinde milli uyanış başladı ve Azerbaycan basını, sahnesi, edebiyatı, tekniği ve daha başka modern kurullar doğdu¹¹.

Azerbaycan yerli sermayesinin ilk ve en ünlü siması olan Hacı Zeynelabidin Tagiyev, bir taraftan halka ekonomik yardımda bulunuyor,

-
- 6 Tadeusz SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920, Türkçesi: Nuray MERT, İstanbul, 1988, s.31.
 - 7 Cihangir ZEYNELOĞLU, Muhtasar Azerbaycan Tarihi, s.191.
 - 8 Mehmet Emin RESULZADE, Milli Tesevüd, Ankara, 1978, s.141.
 - 9 SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, s.34.
 - 10 Nadir DEVLET, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1985, s.8.
 - 11 Hüseyin BAYKARA, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975, s.82.

bir taraftan da okullar açarak Azerbaycan'da kültür seviyesinin artmasına çalışıyordu. Gazetelerin çıkmasına mali destek sağlayarak halkın uyanmasına katkıta bulunuyordu. Hatta İsmail Gaspıralı tarafından Kırım'da çıkarılan ve Azerbaycan'daki milli uyanışın kaynaklarından biri olan "Tercüman" gazetesi bile onun desteği ile çıkarılmaya başlandı¹².

Tagıyev 1901'de Bakû'de ilk Türk Kız jimnazını (lise) açarak kızların eğitilmesi hususunda da önemli bir adım attı. Ayrıca tiyatro faaliyetlerini destekledi¹³. Pratik bir surette kendisini yetiştiren bu ünlü şahsiyet amelelikten yettiği halde, içinde bulunduğu karanlıktan kendisi ile beraber halkını da kurtarmak istiyordu. İşte bu sebeple "Tercüman"dan başka "Hayat", "Kaspi", "İrşad", "Füyuzat", "Taze Hayat" gibi gazete ve mecmuaların neşrini sağladı. Muallim Cevdet'i Azerbaycan'a getirterek eğitim programları yaptırdı. "Füyüzât" adlı ilk Azerbaycan Darümuallimin'in açılışını sağladı. Müslüman Neşr-i Maarif Cemiyeti adında bir cemiyet kurdu. Bu yolla ilim ve irfanın yayılmasını sağladı¹⁴. Yetenekli öğrencilere burs vererek onların Azerbaycan dışında eğitim görmelerini sağladı. Bu öğrenciler içerisinde Odesa'da Tıp öğrenimi gören Neriman Nerimanov da vardı¹⁵. Dönemin Azerbaycan Şeyhülislamının hazırlamış olduğu Kur'an tefsirini Azeri

12 SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, s.50.

13 BAYKARA, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi Tarihi, s.58.

14 Ahmet CAFEROĞLU, Azerbaycan, İstanbul, 1940, s.30-31.

15 SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, s.81.

Türkçesine çevirttirerek neşrettirdi. Onun desteği ile oluşturulan Türkçe matbuatın Azerbaycan'ın kültürel gelişmesinde büyük etkisi görüldü¹⁶.

Azerbaycan'da milli uyanışın mimarlarından biri de Mirza Feth Ali Ahundzade idi. O, Türkçe yazdığı komediler vasıtası ile Azerbaycan toplumunda tesbit ettiği olumsuzlukları dile getirdi. Bunu yaparken alaycı bir dil kullandı¹⁷. Dini taassuba karşı mücadele etti¹⁸. Müslüman Türklerin kullandığı yazı sisteminin ıslah edilmesi gerektiğini savundu ve bu maksatla Osmanlı Devleti'nin yöneticilerine teklifler götürdü¹⁹. Yazdığı eserlerle milli uyanışın bütün Azerbaycan'a yayılması için gayret gösterdi²⁰. Sade bir Türkçe kullanarak halkın anadilini canlandırmak, geliştirmek ve İran kültürünün tesirinden kurtarmak istemiş, bu çalışmaları ile Azerbaycanlı Türk aydınlarına da ilham kaynağı olmuştur²¹.

Ahundzade, Rusça öğrenmenin gerekli olduğunu da savundu. çünkü O'na göre, modern meslekler edinmek, Ruslara kendini kabul ettirmek,

16 CAFEROĞLU, Azerbaycan, s.31.

17 SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, s.148.

18 Serge. B.ZENKOVSKY, Rusya'da Pan Turkizm ve Müslümanlık, Çeviren: İzzet Kantemir, Ankara, 1971, s.143.

19 Ahmet CAFEROĞLU, "Mirza Feth Ali Ahundzade Hakkında Bir Vesika", Azerbaycan Yurt Bilgisi, Şubat 1934, C.III, Sayı:26, s.40-45.

20 Feyzi AKÜZÜM, "Hasan Bey Zerdabi (1877-1907)" Azerbaycan Türk Edebiyat Tarihinde Abide Şahsiyetler II, İstanbul, 1987, s.77.

21 Mehmet Emin RESULZADE, O Panturanizme, Oxford, England, 1985, s.63.

müslüman olmayan dünyada neler olup bittiğini bilmek için, Rusça bilmek şarttı²².

O, milliyetçiliğin ve özellikle de Türkçülüğün hor görüldüğü Rus esaretinde yaşayan Türkler arasında hiçbir fikri yakınlığın bulunmadığı bir zamanda, Azeri Türklüğünü yeni bir hayat mecrasına sokmaya çalışıyordu. En büyük gayesi Türk Birliği uyanışına hizmet etmektir. Yalnızca Azerbaycan'da değil, Türkiye ve İran'da da görülen taassub ve cehaleti ortadan kaldırmak için çalıştı. Türkiye, Azerbaycan ve İran gibi üç kardeş ülkenin uyanışının sağlanması hedeflerinden biri idi. Azeri Türklerine yeni ve modern yolda yürümelerini telkin etti. Azeri münevverlerini her alanda korudu. ~~O, mütefekkir, bilgin, dilci, Türkçü, dramaturg, şair, edip ve aynı zamanda milletin hadimi idi.~~

Azerbaycan halkını sahne ve tiyatro hayatına alıştırdı. Milletin kendi hatalarını kendi gözüyle görmesini sağladı. Dilde Türkçülük yapmak ona nasip oldu. Yaşadığı dönemde şair ve ediplerin koruyucusuydu. Hem vatanına, hem Türk dünyasına hem de islam dünyasına hizmet etti. O bir filozof, ve Büyük Türk Dünyası'nın muhibbi ve aşığı idi. Ahundzade düşüncesiyle hedefleriyle hatta giyimi ile hep Azerbaycan'ı düşündü hep milletin yükselişini arzu etti²³.

Azerbaycan Türklerinin siyasi, sosyal ve kültürel uyanışında en etkili unsurlardan biri matbuattır. Matbuat denilince de ilk aklımıza gelen Hasan Bey Melikzade Zerdabi olmaktadır. Çünkü o, Rusya'da ilk

22 SWIETECHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, s.49.

23 CAFEROĞLU, Azerbaycan, s.24-25.

Türkçe gazeteyi çıkardı. 1875'te Bakû'de çıkarılan bu gazete "Ekinci" adını taşımaktaydı²⁴.

Azerbaycan matbuatının ve tiyatrosunun kurucusu olan Zerdabi, aynı zamanda eğitimci, yazar, sosyolog ve cemiyet adamı olarak da Azerbaycan Türklerine önemli hizmetlerde bulundu²⁵. "Ekinci" gazetesinin Zerdabi tarafından yayınlanması Azerbaycan'da milli uyanışın sağlanması açısından bir dönüm noktası oldu²⁶. Bu gazete ile halk cahillikten kurtarılmaya çalışıldı²⁷. Eğitim ve sosyal faaliyetlerde etkin olmaya teşvik edildi²⁸.

Zerdabi, gazetesıyla öncelikle köylülere seslenmek istiyordu. Dolayısıyla çok sade bir dil kullanıyor fakat bazı kesimlerden tepki alıyordu²⁹. Halkın uyanması için faaliyet gösteren ve Rusya'nın Türklere karşı izlediği politikaya karşı çıkan ayrıca Osmanlı sempatisini olan bu gazete, 1877'de Osmanlı-Rus savaşı esnasında Çar Hükümeti tarafından kapatıldı³⁰.

Zerdabi, eğitim faaliyetlerine de önem verdi. Çevresindeki insanları çocuklarını okutmaları hususunda uyardı. Türk tiyatrosunun ve basınının ilk kurucusu, Türk Cemiyetçiliğinin de ilk kurucusu olmayı

24 SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, s.47.

25 AKÜZÜM, "Hasan Bey Zerdabi (1877-1907)", s.179.

26 SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, s.47.

27 Azerbaycan Edebi Dili Tarihi, Bakû, 1991, s.179.

28 Mehmetzade MIRZA BALA, Azerbaycan Türk Matbuatı, Bakû, 1922, s.7.

29 SWIETOCHOWSKI, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, s.48.

30 MIRZA BALA, Azerbaycan Türk Matbuatı, s.8.

başardı, fakir öğrencilerin barınma ihtiyacını karşılamak için bir "Cemiyet-i Hayriye" kurdu. Bakûlü zenginleri bu cemiyete yardım etmeye çağırırken bizzat kendisi de yardım topladı ve birçok ihtiyaç sahibi öğrenciye yardımcı oldu. Aydın bir hanımefendi olan eşi Hanife Hanım da eğitim faaliyetlerinde en büyük yardımcısı idi.

Hasan Bey Zerdabi, "Ekinci" gazetesinin kapatılmasından sonra Rusya tarafından, Azerbaycan'dan uzaklaştırılmak istendi. Bunu hissedince öğretmenlik görevinden istifa edip köyüne çekildi. Burada da mücadelesini sürdürdü ve tekrar Bakû'ye dönmek için 16 yıl münasip fırsat bekledi. Devlet dairelerindeki dürüst çalışmasından dolayı Çar tarafından kendisine verilen altın "Anna" nişanını hiç takmadı. Zerdab köyündeki köylülerini "Tercüman" gazetesine abone olmaya teşvik etti. Köylülerin hak aramalarında onlara yardımcı oldu.

Hastalığından dolayı tekrar Bakû'ye geldiğinde serptiği tohumların yeşerdiğini gördü. Kaspi gazetesinde yazı yazmaya başladı, ayrıca Petersburg gazetelerine de yazılar gönderdi. Bu arada Bakû Duması (Şehir Meclisi)'na seçilmiş ve burada Bakû'nün temizlik, sağlık, yoksulluk ve eğitim gibi önemli meselelerine çareler aramaya başlamıştı. Hasan Bey, Bakû'de o dönemde Rus-Tatar Okulu adı verilen ilkokulların çoğalmasına çalıştı. Bu okulların ders programlarının geliştirilmesine önem verdi. Çünkü, bu okullarda parasız eğitim yapılıyor ve genellikle fakir öğrenciler okuyordu.

Hasan Bey kızların okuması gerektiğine de inanıyordu. Dolayısıyla Tagiyev'in açtığı ilk kız okulunun açılış iznini almak için

dilekçeyi o vermişti. Bu okulun tüzüğünü de o yazdı ve hanımı da bu okulun müdiresi oldu.

Hasan Bey'in teşebbüsü ile 1906-1907'de Kafkasya'da öğretmenler kurultayı toplandı. Fakat Hükümete yapılan taleplerden sonuç alınamadı.

Bakû'de kurulan "Neşr-i Maarif Cemiyeti"nde de önemli rol oynadı. O, ancak dahilerin bir millet için payabileceğinden çok fazlasını yaptı³¹.

Görüldüğü gibi, Çarlık Rusya'sının Azerbaycan Türklerine karşı izlediği politika bu toplumda millet olma şuurunu uyandırdı. Tagiyev, Mirzafeth Ali, Zerdabi gibi daha bir çok şahsiyetin gayretleriyle kültürel alanda Türkçülük, uyanma ve kendini tanıma devresi yaşandı. 1905'teki Rus ihtilâlinde sonraki dönemde de Hüseyinzade Ali Bey, Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu, Mehmet Emin Resulzade gibi Türkiye ve Avrupa'da bulunmuş, Türkçülük fikrinin önde gelen savunucularının çalışmaları ile siyasi Türkçülük hareketleri kendini göstermeye başladı.

31 Hüseyin BAYKARA, Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl, Ankara, 1966, s.139-146.